

*Юрій Мицик,
В'ячеслав Станіславський,
Віталій Щербак*

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ (1652–1709 рр.)

В роки Визвольної війни роль і значення Запорозької Січі в житті українського суспільства певною мірою змінюється. Центр боротьби проти польського панування переміщується на волості, де створюється козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Однак, доклавши чимало зусиль до її постання, багато запорожців внаслідок Зборівської угоди 1649 р. знову опинилися поза козацьким реєстром. Ця обставина зумовила посилення напруженості у їхніх стосунках з гетьманською владою і, очевидно, позначилася на становищі в середовищі січової громади. Тому, не випадково, з відкритого перед степом Микитиною Рогою Запорозька Січ переміщується у 1652 р. ближче до дніпровських плавнів поблизу гирла річки Чортомлик.

Започаткував Чортомлицьку Січ колишній осавул реєстровців, кошовий отаман Лютай. Січові укріплення на новому місці зводилися із знанням справи, і за невеликий строк запорозька столиця перетворилася на потужну фортецю. Зберігся досить детальний її опис зі слів посланця до Москви (1672 р.) Овсія Шашоли: «Город, де Січа, земляний вал, — зазначалося у його розповіді, — стоїть у гирлах біля Чортомлика і Прогною над рікою Скарбною, заввишки той вал у 6 саженив, з поля від Сумської сторони і від Базавлука на валу поставлені

палі і бійниці, а з другої сторони — від гирла Чортомлика і від ріки Скарбної — на валу зроблені коші дерев'яні і насипані землею. А в тому городі вежа, з поля мірою навколо 20 сажнів, та в тій вежі пороблені бійниці, а перед тією вежею за ровом зроблений земляний городок, кругом його мірою 100 сажнів, а в нім вікна для гарматної стрільби. Та для ходу по воду зроблено на Чортомлик і на Скарбну вісім хвірток (пролазів) і над тими хвіртками бійниці; а завширшки там ті хвіртки лише одній людині пройти з водою. А мірою той город Січа, з поля від річки Прогною до річки Чортомлика, сто ж сажнів; довкола того города обрізаний рів у висоту 5 сажнів; та з правого боку річка Прогній, а з лівого річка Чортомлик; і впадали ті річки в ріку Скарбну, яка тече позаду города біля самого рову. А мірою ж весь Січа город буде кругом майже 900 сажнів... А ворожого приходу до города Січі можна очікувати в літню пору лише з поля, від ріки Базавлук з кримської сторони, а з трьох сторін промислу над нею ніякого чинити не можна. В зимовий час запорожці на трьох річках безперервно рубають лід».

За життя Богдана Хмельницького Січ надійно охороняла тодішні південні кордони України. Запорожці брали участь у походах гетьмана, відзначившись у битвах під Жванцем (1653 р.), Городком (1655 р.), під час другої облоги Львова (1655 р.) на ін., були активною силою в переможних битвах у Білорусі (Гомель, Бихів тощо), Литві (взяття Вільно), Латвії (спільна з царськими військами облога Риги), Польщі (взяття Любліна), здійснювали успішні походи проти Порти, Криму та ногайських орд.

У 1654 р. був укладений союз між Україною та Росією. Хоч договір про це був незавершений і недосконалий, він усе ж на деякий час забезпечив рівноправне військово-політичне партнерство між двома незалежними державами. На жаль, у такому вигляді союз проіснував недовго, і вже у 1659 р. російський уряд грубо його порушив, уклавши з Польщею Віленське перемир'я.

Зрештою, у 1658–1659 рр. цей союз був розірваний обома сторонами. Були втрачені добрі перспективи на визволення від польського панування всіх українських земель. Підписання Віленського перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою (1656 р.) суперечило Переяславському договору 1654 р. Своїми діями російський уряд продемонстрував, що він розглядає Україну не як рівноправну державу, а як свою власність. У відповідь на це, Україна уклала пакт зі Швецією і Трансільванією. Пізніше до цього воєнного союзу долучився й Бранденбург. Війна проти Речі Посполитої була продовжена. Козаки разом із шведськими, німецькими й трансільванськими військами брали в 1656–1657 рр. Варшаву, Краків та інші польські міста.

Однак саме в цей момент помер Богдан Хмельницький, що було величезною втратою для українського народу. Кончину гетьмана образно описав невідомий літописець: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати сповістили в місті про смерть гетьмана. Військо й народ усякого рангу і стану виповнили враздім гетьманський і його оточили. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалась повсюди і була

невимовна. Всі оплакували його, як рідного батька свого, всі кричали: “Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас від них? Згасло сонце наше, і ми zostалися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!”»

По смерті Богдана Хмельницького загострилися суперечності між різними станами українського суспільства, посилилася боротьба між політичними течіями та угрупованнями, чим одразу скористалися сусідні держави, які ще й умисно роздмухували усобиці в Україні. Новим гетьманом став тоді Іван Виговський. Досвідчений політик, прекрасний дипломат, хоробрий воїн, він, однак, поступався Хмельницькому як державний діяч, а до того ж і правити Україною йому випало в надзвичайно тяжкий час. Виговський почав проводити жорсткішу соціальну політику, що посилювало невдоволення селян, запорозьких низів. Цим негайно скористався кошовий отаман Яків Барабаш — демагог і політичний авантюрист. Звернувшись по допомогу до царського уряду, він дав зайвий привід для втручання іноземної держави у внутрішні справи України. Барабаш втягнув у конфлікт і полтавського полковника Мартина Пушкаря. Удвох вони розв'язали братовбивчу громадянську війну, яка переплелася з війною російсько-українською (1658–1659 рр.). І хоч Виговському вдалося розгромити під Полтавою Барабаша з Пушкарем, а пізніше (1659 р.) знищити під Конотопом цвіт московського війська, громадянська війна загострювалася. Не випадково друга половина XVII ст. увійшла в історію нашої Батьківщини під сповненим трагічного змісту терміном «Руїна»...

Січ не стояла осторонь усіх цих подій, але тепер не завжди була на висоті вимог часу, що, власне, й засвідчили дії січовиків та І. Сірка у 1658–1659 рр., як і підтримка запорожцями одіозної фігури Івана Брюховецького. Саме завдяки цій підтримці останній став кошовим отаманом, а потім і гетьманом Лівобережної України. Він висунув демагогічні гасла й привернув на свій бік симпатії простолюду. Однак, узявши до рук булаву і розправившись після «Чорної ради» 1663 р. із своїми суперниками (страата наказного гетьмана Якіма Сомка, ніжинського полковника Василя Золотаренка та ін.), Брюховецький ще більше посилив соціальний визиск в Україні, почав торгувати її волею, перетворився, за словами Т. Шевченка, на «грязь Москви». Він навіть удостоївся боярського титулу, чого ніколи не бувало на Січі, одружившись на родичці князів Долгоруких. Наслідком його візиту до Москви стали «Московські статті» 1665 р., котрі значно обмежили автономію України і зумовили загальне погіршення становища українського народу.

Тяжкого удару Україні завдало Андрусівське перемир'я 1667 р.: дві імперії, Російська та Річ Посполита, розділили між собою українські землі, розколовши єдину державу й народ на дві частини і загостривши міжусобну боротьбу. Щоправда, це перемир'я створювало ширші можливості для антиосманської боротьби, в якій важливе місце відводилося Запорожжю.

У цей час безумовним авторитетом на Січі користувався видатний діяч запорозького козацтва Іван Сірко (поч. XVII ст. — 1680 р.). Прикметно, що кошовим отаманом його обирали як мінімум 15 разів, а це — своє-

рідний рекорд. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. І. Сірко вів обширне листування з гетьманами України, монархами Росії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини. Про його діяння немало писали тогочасні європейські газети, насамперед польські, німецькі, швейцарські та інші, літописці й хроністи ряду країн, їх оспівували українські й зарубіжні поети. Сірко — герой багатьох українських народних легенд і переказів, достатньо згадати хоча б переказ про його участь у написанні знаменитого листа турецькому султанові. Гідними І. Сірка були і його сини Петро та Роман, які загинули у битвах проти ординців. Цікаво, що молодшого сина кошового отамана по смерті останнього взяв під свою опіку король Речі Посполитої Ян III Собеський. Звичайно, у діяльності лідера запорожців були й помилки, однак не вони визначають його роль в історії України. Сірко виступає як провідна постать в антиосманській боротьбі. Не міг він змиритися і з погіршенням становища народних мас України. Не випадково І. Сірко повставав проти посилення російського колоніального режиму на Слобожанщині, підтримував донського ватажка Степана Разіна. Як наслідок цього, у 1672 р. Іван Сірко з волі царського уряду опинився в сибірському засланні.

Звідти кошовий отаман повернувся завдяки заступництву Яна Собеського, яке було зумовлене необхідністю гуртувати козаків для протистояння новій хвилі турецької навали. Таким чином, Іван Сірко став першим українським засланцем до Сибіру, якому вдалося звідти по-

вернутися. Знову опинившись на Батьківщині, він з головою поринув у вир воєнних дій козацтва і навіть здобував молдавський престол. Змушений невдовзі залишити його, він завдав дошкульних ударів мусульманським агресорам, здобув турецькі і татарські фортеці, демонструючи при цьому зразки воєнного мистецтва, одним з яких є переправа через Гниле море.

Не варто, однак, думати про Сірка як про фанатичного ворога Кримського ханства. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового, про його прагнення, зокрема, в останні п'ять років життя налагодити нормальні мирні стосунки з ханством. Таким чином, він продовжував традиції Михайла Дорошенка й Богдана Хмельницького. 11 (1) серпня 1680 р. Іван Сірко помер на власній пасіці у Грушівці, не встигнувши реалізувати своїх нових політичних задумів. По смерті Сірка на Січі вже ніколи не було вождя, рівного йому своєю славою.

Як і в попередній період, вищим органом самоврядування на Чортомлицькій Січі залишалася військова рада, що звичайно збиралася не менш як тричі на рік — на початку січня, після Великодня та 1 жовтня. Крім того, вона скликала при потребі розв'язання важливих для січової громади питань. На раді обиралася кошова старшина, вирішувалися господарські та військові справи. Незважаючи на формальне право участі в ній усіх козаків, як правило, на раді були присутні лише ті з них, хто перебував на Січі. Водночас кошові отамани намагалися звузити загальновійськові ради до зібрань старшини. Так, один з московських посланців, повернувшись із Запорожжя (1674 р.), інформував своє начальство

про характерну рису із життя січовиків, коли «Іван Сірко зібрав до себе в курінь суддю, писаря, курінних отаманів і знатних козацьких радників». Відповідно й влада кошового отамана контролювалася не так загальновійськовою радою, як радою старшин.

У другій половині XVII ст. Запорозька Січ продовжувала приваблювати до себе тих, хто не хотів миритися із соціальним гнобленням у Гетьманщині, а сільська й міська біднота Правобережжя сподівалася знайти там порятунок від кріпацтва та національних утисків. Принадливою для втікачів була й перспектива заробити собі на прожиток промислами у пониззі Дніпра. Існували, очевидно, й інші вагомі причини для переходу з волості на Запорожжя. Вже в ході Визвольної війни гетьман Б. Хмельницький намагався перешкодити цьому, вдаючись навіть до репресій. У листі до російського воєводи Шереметева (1655 р.) він писав: «Ми також для того від Чигирини відійшли, що багато козаків на Запорожжя і на Дон йти хотіли, яких ми затримали, по містах мати веліли і страчувати, якщо вдаватимуться до втечі». У 60-х роках втечі на Запорожжя з Правобережної України настільки почастишали, що гетьманська адміністрація змушена була встановити постійну численну варту в Каневі, Воронові і Черкасах. Московські правителі рекомендували гетьману Івану Самойловичу також видати спеціальний закон, яким заборонялися б переходи на Січ мешканцям Лівобережжя. Через постійну плінність людності важко встановити, яким був постійний контингент січовиків на Чортомлику. Ясно одне — непостійний елемент

становив значний відсоток у середовищі запорозького козацтва.

Постійна нестабільність в Україні не сприяла її господарському розвитку. Водночас ліквідація магнатського землеволодіння і кріпацтва позитивно позначилися на самому характері виробничих відносин. Не стало винятком і Запорожжя, де поступово зростала кількість зимівників, або ж козацьких хуторів, власники яких значну частину року перебували у тривалих військових походах. Саме в зимівниках важливого значення набуває скотарство і промисли — рибальство та бджільництво. А в самій Січі спостерігався значний розвиток ремісничого виробництва. Документальні джерела свідчать про наявність там різноманітних майстерень. За словами сучасників, у 1672 р. на Січі лише ковалів мешкало близько 100 чоловік. У ході археологічних розкопок на Чортомлику виявлено мідноливарні та будівельні майстерні, де споруджувалися морські чайки і човни. Січ повністю забезпечувала свій флот морськими та річковими суднами. Дерево для цього заготовлялося заздалегідь, насамперед у басейнах річок Ворскли й Самари, потім сушилося й оброблялося. Серед інших майстрів на Чортомлицькій Січі вирізнялися шевці, теслі, кожум'яки, бондарі, кравці та ін.

Значний розвиток ремесел і промислів давав січовикам можливість вести жваву торгівлю на Правобережжі та Гетьманщині. Торговельні зв'язки підтримувалися й з Польщею та Кримом. Запорожці вивозили шкіри, мед, віск, рибу, хутро, рогату худобу, коней, а купували хліб, сіль, зброю, боеприпаси, сукно та ін. У листі до гетьмана

Івана Самойловича (1677 р.) кошовий отаман Іван Сірко підкреслював, що Запорозжя через відсутність там розвинутого землеробства дуже залежить від торгівлі.

Навесні 1652 р. на військовій раді було вирішено збудувати у Чортомлицькій Січі церкву Покрови Пресвятої Богородиці. Керувати роботами запорожці довірили двом ченцям Самарського монастиря. Зведення храму зайняло півроку, і напередодні свята Покрови він був відкритий для богослужіння. Через дванадцять років пожежа знищила церкву, і кошовий отаман Іван Шербина розпочав її відновлення. Пожертвування для цієї справи надходили не лише від січовиків, а й від городових козаків. На прохання запорожців книги святого письма надійшли навіть з Москви. Зберігся цікавий запис про відвідини храму в 1681 р. царськими послами Микитою Зотовим і Василем Тяпкіним, які їхали в Крим для підписання Бахчисарайського мирного договору: «21 березня ми прибули на Запорозжя, на річку Базавлук, не дійшовши до Січі близько 10 верст... Наступного дня перед містом, а потім обмінявшись послами з кошовим, зайшли в саме містечко Січ і насамперед направилися в храм божий воздати молитву Господу. У церкві Пресвятої Богородиці ми відслужили молитву за царське здоров'я». І все ж саме з царського наказу цей божий храм навесні 1709 р. був зруйнований.

Наприкінці XVII ст. у політико-правовому статусі України сталися важливі зміни. Згідно із статтями «Вічного миру» (1686 р.) було закріплено її поділ на дві частини: Лівобережжя та Київ з невеликою округою підпорядковувалися Росії, Правобережжя — Польщі, а Запорозжя

з-під подвійної протекції обох держав переходило під виключне верховенство Москви.

Підпорядкована Росії, Гетьманщина, центр якої містився тоді в Батурині, взяла активну участь у бойових діях проти Османської імперії. Для неї наступ Москви на Крим ніс у собі потенційну можливість позбутися, нарешті, загрози татаро-турецьких нападів, що протягом століть несли смерть і розорення на українські землі. Водночас цілковите знищення ханства привело б до значного посилення Російської держави, що неминуче позначилося б і на долі України.

Дещо відмінною від батуринської була позиція Запорозької Січі, яка проводила власну зовнішньополітичну лінію. Інтереси низового війська подекуди збігалися, а часом входили в суперечність з тим, чого вимагали від нього царі та гетьман. Це стосується, зокрема, й вимог вести постійну війну з Кримом. Адже запорожці й татари були сусідами і, природно, що стосунки між ними характеризувалися не тільки боротьбою, а й взаємовигідним економічним співробітництвом у мирні періоди. Однак у питанні проведення спільного з російськими й українськими полками наступу на Кримське ханство запорожці, здебільшого, повністю підтримували Москву та Батурин. Це пояснюється насамперед тим, що великі походи забезпечували їх учасникам багату здобич, а отже давали козакам можливість безбідного існування.

Перший Кримський похід (1687 р.) закінчився провалом через нездатність великих російсько-українських військових з'єднань вести бойові дії у незвичних для них степових умовах. Проте армії зуміли набути досвіду, що

став їм у пригоді під час наступних спроб завдати удару по ханству.

У другому Кримському поході (1689 р.) також активну участь взяли запорозькі козаки. Зокрема, їх загін на чолі з полковником Лугівським діяв під Перекопом. З-під Кизикермена запорожці відігнали значну кількість татарських коней. У цілому ж бойові операції за участю січовиків справили позитивне враження на російських воєначальників, які відгукувалися про них як про мужніх воїнів.

Що ж до самих запорожців, то вони були вкрай невдоволені результатами походу. В одному з листів до гетьмана І. Мазепи вони зазначали, що «весь світ із заздрістю дивився» на дії союзників проти Кримського ханства. Козаки були впевнені у можливості взяти Перекоп силами одних лише українських військ і жалкували, що такий великий похід закінчився безрезультатно.

Тісне військове співробітництво Січі з Москвою і Батурином у Кримських походах пояснюється зацікавленістю запорожців у проведенні спільних російсько-українських воєнних операцій проти татар і турків. Але позиція низового війська щодо відносин з Бахчисараєм зазнавала значних змін, коли такі великі операції проти Криму припинялися. На це були свої причини. Так, по-перше, у цей час різко загострювалися стосунки Січі з Росією та Гетьманщиною, бо на передній план виходили питання, пов'язані з наступом на права і вольності запорозького козацтва. Причому найбільше обурення запорожців викликало зведення Новобогородицької та Новосергієвської фортець. Офіційні заяви Москви і Батурина про виключно антикримське призначення цих

споруд лише частково відповідали дійсності, бо на них покладалося ще одне, не менш важливе завдання — контроль над Запорожжям. Остання функція фортець не була таємницею для козаків. По-друге, у низового війська існували серйозні проблеми із забезпеченням себе необхідними засобами для прожиття. Ще з часів І. Брюховецького на Запорожжя щорічно надходила царська та гетьманська платня: гроші, борошно, сукно, човни, гармати, боєприпаси, різноманітне спорядження. Вона видавалася як винагорода за постійну боротьбу козаків з Кримом. Але ці кошти та матеріальні засоби були незначними порівняно з потребами запорожців, а до того ж надсилалися нерегулярно. Недостатньо ефективними були й самостійні набіги козацьких загонів на Крим з метою грабежу та захоплення полонених. Все це змушувало запорожців шукати інших шляхів добування необхідних для існування засобів.

Найважливішого значення у цьому плані набували мирні стосунки між Запорозькою Січчю та Кримським ханством. З припиненням широкомасштабних бойових дій проти останнього, запорожці, керуючись економічними інтересами, часто укладали з татарами і турками тимчасові перемир'я. Це давало козакам можливість, без перешкод з боку кримчан, займатися рибальством, мисливством, соляними промислами у пониззі Дніпра та на польових річках — території, що була підпорядкована Криму. У свою чергу, запорожці зобов'язувалися не чинити ворожих акцій щодо татар і турків. За даними документів, такі перемир'я у періоди припинення бойових дій (з 1686 по 1695 рр.) встановлювалися щороку.

Мирні взаємини козаків з кримчанами мали велике значення як для Запорозької Січі, зокрема, так і для Лівобережної України, в цілому. Продукти своїх промислів запорожці використовували для власних потреб та на продаж. Рибу, впольованих звірів, сіль вони везли у Гетьманщину або продавали приїжджим купцям. Дізнавшись про мир з Кримом, на промисел вирушало також багато незаможних українців, для яких ці заняття ставали одними з найбільш життєво необхідних. Крім того, під час перемир'я часто вирішувалися питання про обмін та викуп полонених. Іноді саме це й було основною причиною початку мирних переговорів.

Більшість запорожців вважали для себе найприйнятнішими такі тимчасові мирні відносини з Кримом, які мали виключно економічну спрямованість. Що ж до кримчан, то вони були схильні до політичного союзу з Січчю. Перейшовши під тиском російських і українських військ від агресивних дій до оборони, вони почали активно шукати підтримки зовнішніх сил для протистояння Москві. Природно, що своїми потенційними союзниками татари також вважали запорожців, за посередництвом яких сподівалися дійти згоди і з Гетьманщиною.

Провал російсько-українського наступу на Південь привів до значних змін і в ставленні козаків до своїх сусідів. Отож, коли цього разу союзні війська покинули територію Запорожжя і туди одразу ж прибули кримські посланці від хана Селім-Гірея I, з пропозицією укласти перемир'я, січовики з готовністю відгукнулися на неї і відправили в Крим своїх представників на переговори. Невдовзі перемир'я було укладене, і козаки змогли зай-

нятись промислами та торгівлею, зобов'язавшись не чинити нападів на Крим. Більше того, наприкінці 1689 — на початку 1690 рр. на Січі відчутною стала тенденція до розширення політичних відносин з Бахчисараєм. Значна частина запорожців висловлювала бажання спільно з татарами і поляками «йти війною на Москву». Поштовхом до реалізації цього плану стали події, пов'язані з виступом Петра Іваненка (Петрика) — старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії Гетьманщини.

На початку 1691 р. П. Іваненко покинув свою канцелярію і дістався на Січ, де почав проводити агітацію за укладення військово-політичного союзу з Кримським ханством, спрямованого проти Російської держави. Але помітними успіхами зусилля канцеляриста не увінчались, і він вирішив поїхати до Криму. Наслідком переговорів П. Іваненка з кримсько-татарською верхівкою став договір, який проголошував мир між двома державами: Україною та Кримом. Відповідно до статей цього договору, територія України мала обіймати Гетьманщину, Правобережжя і частину Слобожанщини.

Підписавши договір, П. Іваненко вже у новій ролі знову звернувся до запорожців, намагаючись переконати їх, що над Україною нависла загроза московського поневолення, відвернути яку можна лише за допомогою Криму. Та й цього разу більшість козаків не сприйняла закликів ханського гетьмана, хоча, в цілому, через складну зовнішньополітичну ситуацію, реакція Січі була стриманою.

Не добившись бажаних результатів, П. Іваненко й татари вирішили змусити запорожців піти їм на поступки за допомогою силового тиску. У липні 1692 р. татарське

військо прибуло до Січі і розпочало переговори з козаками. І справді, піддавшись на заклики кримчан, близько 500 запорожців перейшло на їхній бік. Це було зроблено з відома старшини, яка, проте, так і не дала П. Іваненку й татарам своєї згоди на виступ, хоч і не забороняла усім бажаючим приєднуватися до орди. Більше того, під впливом войовниче настроєних кримчан січова старшина пішла на укладення з ними мирного договору, за яким запорожці спільно з ордою мали завдати удару по Гетьманщині і йти у похід на Москву. Проте подальший перебіг подій показав, що ці поступки Січі були свого роду тактичним маневром, спрямованим на уникнення збройного конфлікту з татарами.

Важливе місце у зовнішньополітичному житті Запорозької Січі займали також відносини з Річчю Посполитою та Правобережжям. Незважаючи на те, що статті «Вічного миру» забороняли такі зв'язки, ні Москва, ні Батурин не могли з достатньою ефективністю перешкодити їм. Прагнення Січі не поривати взаємин з Варшавою пояснювалося насамперед зацікавленістю Коша у службі запорожців на користь поляків, за яку вони отримували певну платню. Помітне значення мало й те, що у періоди загострення стосунків Запорожжя з Російською державою і Гетьманщиною козаки могли сподіватися на підтримку з боку Польщі.

Значним поживаленням політичних зв'язків Січі з Варшавою та Немировом — тодішнім центром Правобережної України був позначений 1688 р. Тоді, на початку січня, за розпорядженням польського уряду правобережний гетьман А. Могила відправив до запорожців свого

листа. Його, однак, було перехоплено загороджувальними загонами І. Мазепи і переслано до Москви. Проте це не завадило А. Могилі незабаром знову послати до козаків своїх гінців з листом та подарунками на січову церкву. Цього разу посланці правобережного гетьмана успішно виконали завдання.

З свого боку, ініціативу в розвитку відносин з Річчю Посполитою виявляли й запорожці. Того ж року вони неодноразово відправляли до Варшави свої посольства, сподіваючись знайти тут підтримку у протистоянні наступові Москви на козацькі вольності, а на початку листопада 1689 р. низове військо вирішило вдатися до ще рішучішого кроку — звернулося до Речі Посполитої з проханням про підданство. Для обговорення цього питання до польського короля було відправлено запорозьке посольство на чолі з курінними отаманами П. Лазукою та Забіякою. Ян III прийняв посланців 22 листопада у м. Жовкві, проте його реакція на прохання козаків була стриманою. Король обмежився обіцянками зайнятися в майбутньому питанням про повернення під владу Речі Посполитої всієї Лівобережної України, а також розпорядився виділити з польського скарбу певні кошти для Запорозжя.

У наступних роках відбулося кілька спільних військових акцій січовиків з правобережними козаками. Зокрема, наприкінці липня — на початку серпня 1690 р. запорожці нападом на турецькі судна на Дніпрі підтримали дії лівобережного та правобережного козацтва, яке проводило похід на Кизикермен. Навесні 1691 р. вони здійснили успішну бойову операцію проти кримчан в урочищі

Пересип за Очаковом. А наприкінці лютого 1693 р. запорожці, які служили у правобережного полковника Семена Палія, лівобережні та правобережні військові підрозділи провели ще один похід на Кизикермен.

Постійна військова співпраця запорожців з правобережним козацтвом, безумовно, мала велике значення для збереження ними відчуття своєї єдності, що було дуже важливо в умовах поділу України на частини, які перебували під верховенством різних держав. Про те, що низове військо усвідомлювало свою приналежність до єдиної української спільноти, яскраво свідчить його ставлення до С. Палія. Цей правобережний полковник був надзвичайно популярним на Запорожжі. Козаки неодноразово запрошували його на Січ, пропонуючи посаду кошового отамана. Більше того, в особі С. Палія запорожці вбачали потенційного керівника всієї України.

Невдовзі козаки взяли активну участь у Азовсько-Дніпровській кампанії (1695–1698 рр.), що проводилася військовими силами Лівобережжя та Росії. На цей раз основною метою Москви та Батурина було завоювання у Османської імперії виходів до Азовського і Чорного морів. Безпосередньо ж запорозькі сили виконували завдання по підтримці одного з головних ударів, який спрямовувався на нижньодніпровські турецькі фортеці. І багато в чому завдячуючи саме їм операції по захопленню та обороні взятих укріплень були успішно виконані.

Не залишилися запорожці й осторонь подій Північної війни, бо за наказом Петра I, українці мали бути використані у спільних з росіянами бойових діях проти шведів. Вже на початку війни на північ було відряджено 12 тис.

городових козаків та великий загін запорожців. Останні, разом з іншими військами, служили там до 1701 р., після чого повернулися на Січ. На заміну їм було відправлено ще один, цього разу двотисячний підрозділ, який вирушив в Інфлянти разом з полком гадяцького полковника М. Боруховича. Цей запорозький загін відпустили додому вже через кілька місяців, але на Запорожжя він повернувся нескоро, бо вступив на службу до литовського гетьмана К. Сапіги.

Однак з часом запорожці продовжили зміцнювати контакти з потенційними противниками Москви кримськими татарами, що дуже непокоїло російський уряд. Тому навесні 1703 р. царські посланці прибули на Січ, щоб добитися принесення запорожцями присяги на вірність Петру I. Проте виконати це завдання московській місії не вдалося: козаки заявили, що присягати цареві не будуть, оскільки їм чиняться значні утиски, свідченням чого є зведення на Запорожжі російських фортець.

У 1705 році напружені відносини між Запорожжям, з одного боку, та Росією й Гетьманщиною, з другого, ускладнилися необхідністю повної реалізації мирних домовленостей, укладених між Москвою і Стамбулом. Запорожці, зокрема, намагалися з'ясувати умови майбутнього розмежування, володінь цих імперій, наполягаючи на тому, що Дніпро ні в якому разі ділити не можна, оскільки вони здавна займалися на ньому промислами, аж до самого моря. У відповідь на свої звернення січовики отримали царську грамоту та лист від гетьмана, в яких містилося запевнення, що всі запорозькі вольності будуть збережені. І справді, в одній із статей договору

від 22 жовтня йшлося про дозвіл запорожцям вільно займатися промислами на Дніпрі та Чорному морі.

Тимчасове затишшя, що встановилося на Запорожжі, невдовзі, взимку 1707–1708 рр., було перерване. До цього спричинилася поява тут донського отамана К. Булавіна, який восени підняв на Дону повстання проти царя, однак, зазнавши поразки в одній із битв, почав шукати підтримки у низового товариства. З цього приводу відбулося кілька козацьких рад. У результаті тривалих суперечок було вирішено, що через ряд обставин запорожці допомагати донцям не будуть. Однак, діставши таку відповідь, донський отаман не відмовився від своїх планів. Він перебрався з Січі у Кодацьку фортецю, щоб уже звідти продовжити свою агітацію. І його заклики не залишилися без наслідків: понад тисячу козаків приєдналися до повстанців.

У ситуації, що склалася з приходом у Гетьманщину шведської армії та приєднанням до неї частини військ І. Мазепи, позиція Запорожжя набувала особливого значення, бо це могло вплинути на результат усієї кампанії. Тому добитися підтримки Січі ждали обидві сторони: як Карл XII з І. Мазепою, так і Петро І. Першим звернувся до січовиків, напевно, І. Мазепа. І зробив він це після того, як 24 жовтня виступив з Батурина, а 25 відкрито оголосив своїй армії про рішення при підтримці шведського короля визволити Україну від московського ярма. Гінці з повідомленням про це були розіслані в усі полки Лівобережжя. На Січ також поїхали посланці з листами і подарунками від гетьмана.

Із свого боку аналогічно діяв і Петро І. У своїй грамоті до козаків, датованій 30 жовтня 1708 р., він різко засуджував рішення І. Мазепи та повідомляв про заходи Москви щодо ліквідації наслідків антиросійських кроків гетьмана. Крім того, цар запрошував запорожців взяти участь у виборах нового керівника Лівобережжя, що мали відбутися вже через кілька днів — 6 листопада. Разом з грамотою посланці Петра І привезли на Січ грошову платню та подарунки.

Складна політична ситуація породжувала нестійкі настрої в середовищі січової громади. Лише 1 березня 1709 р. кошовий отаман Кость Гордієнко вивів із Чортмилицької Січі близько тисячі запорожців, які мали на озброєнні 9 гармат, і прибув з ними до Переволочної. Сюди ж нагодилися й посли від І. Мазепи та надійшов лист від кримського хана із запевненнями про підтримку. Все сприяло тому, що 12 березня запорозька рада вирішила приєднатися до шведського війська. До запорожців, приведених К. Гордієнком, приєднався і загін козацького полковника Нестулія (500 чол.), що перебував у Переволочній.

Розгромивши окремі російські військові підрозділи, запорожці вирушили у Диканьку, де К. Гордієнко зустрівся з І. Мазепою. Після цього частина запорожців прибула у Великі Будища. Тут 27 березня козаків з почестями прийняв Карл XII. Спочатку від нього, а потім і від гетьмана вони отримали значні грошові подарунки. Через кілька днів були вирішені й формальні питання щодо приєднання Січі до антиросійського союзу.

На Січі ж після виступу К. Гордієнка залишилася незначна частина війська, що трималася насторожі, всіляко обмежуючи свої контакти з росіянами, які перебували у Кам'яному Затоні. Згодом Москва прийняла рішення відправити на Запорозжя великий військовий загін, який мав або змусити козаків до співробітництва, або знищити їх. На чолі трьох полків росіян, направлених виконати це завдання, був поставлений полковник П. Яковлев. Передбачаючи, що після розгрому Січі багато запорожців шукатимуть притулку на кримських землях, Москва добилася, аби великий візир Порти наказав ханові Девлет-Гірею II видавати таких утікачів Росії.

Полковник П. Яковлев дістався зі своїми військами на Запорозжя у середині квітня, здійснивши по дорозі напади на містечка Келеберду, Переволочну, Новий та Старий Кодаки. Всі вони були спалені, а кожен, хто чинив опір, був безжалісно знищений. Особливо жорстоко росіяни обійшлися з мешканцями Переволочної, де запорожці протягом двох годин організовано відбивали приступ царських військ. Тут знайшли смерть від рук ворога не тільки козаки, а й жінки, діти та люди похилого віку.

Після захоплення цих містечок П. Яковлев спустився на човнах униз по Дніпру, до Кам'яного Затону, де отримав підкріплення людьми й боєприпасами, і підійшов до Січі. Кілька спроб полковника домовитися із запорожцями виявилися безплідними. Заявляючи, що вони зберігають вірність царю, козаки відтягували час, чекаючи на повернення з татарським військом свого кошового П. Сорочинського. Але їх задум невдовзі був розкритий, і росіяни вирішили йти на штурм.

Перша рішуча відсіч, вчинена запорожцями противникові, показала, що навряд чи увінчаються успіхом й інші приступи. Та в цей час до П. Яковлева від генерал-майора Г. Волконського прибув на допомогу полковник Г. Галаган і привів із собою компанійський полк і драгунів. Побачивши наближення цього загону, козаки вирішили, що їм на виручку спішить орда, приведена П. Сорочинським, і зробили вилазку. Цим негайно скористалися росіяни і з новоприбулими силами вдерлися в Січ...

Знищення Чортомлицької Січі та кривава розправа над її захисниками, безперечно, справили надзвичайне враження на українців. Цим було продемонстровано силу Росії, що змусило багатьох, затамувавши гнів, скоритися їй, а інших, навпаки, — стимулювало до ще активнішої боротьби.